

Κ.Γ. Γιαννόπουλου, Κ.Δ. Τσάτσος - Α.Ι. Μάνεσης. Διάλογος τον οποίο αξίζει και πρέπει να συνεχίσουμε, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010

της Ιφιγένειας Καμτσίδου

επίκ. Καθηγήτριας στο Τμήμα Νομικής Α.Π.Θ.

1

Στην σημερινή εκδήλωση, βαραίνει η απουσία του Χ. Τσαϊτουρίδη, που την είχε σχεδιάσει και την προετοίμαζε με κέφι και με την συνέπεια που τον διέκρινε. Ο Χρήστος, στην σύντομη πορεία του, συνέβαλε ουσιαστικά στον διάλογο ανάμεσα στο συνταγματικό δίκαιο και στην φιλοσοφία του δικαίου, ενώ στήριξε ενεργά την ίδρυση και την λειτουργία του Ομίλου “Α. Μάνεσης”. Μάλιστα, πρωταγωνίστησε πρόσφατα στην διοργάνωση του Συνεδρίου για τα 50 χρόνια του Κυπριακού Συντάγματος, που την ανέλαβαν από κοινού ο Όμιλος και το Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου της Κύπρου. Θα τον θυμόμαστε με αγάπη.

Η παρουσίαση του βιβλίου του συναδέλφου Κ. Γιαννόπουλου, αποδείχθηκε δυσχερές εγχείρημα. Κατ’ αρχάς ο τίτλος του έργου δεν μαρτυρά την στόχευση του συγγραφέα, η οποία δεν περιορίζεται στην παρουσίαση της μακρόχρονης αντιπαράθεσης δυο νομικών, που -για διαφορετικούς λόγους καθένας- σημάδεψαν την πρόσφατη πολιτική ιστορία του τόπου. Αναπαράγοντας τον διάλογο Κ. Τσάτσου και Α. Μάνεση, ο Κ. Γιαννόπουλος φιλοδοξεί να εξυπηρετήσει έναν διπλό στόχο: κατά πρώτο λόγο, επιδιώκει να ερευνήσει πως καθένας από τους συνομιλητές αντιλαμβάνεται την -και συμβάλλει στην- θεμελίωση του δικαικού φαινομένου και πως οι ιδεολογικοπολιτικές τους προκείμενες επηρεάζουν αυτήν την διανοητική διεργασία. Στην συνέχεια επιχειρεί να αναδείξει την επίδραση που ασκεί η θεμελίωση του δικαίου στην συντακτική διαδικασία και στην ερμηνεία των οργανωτικών κυρίως διατάξεων του Συντάγματος. Για να επιτύχει τα παραπάνω, ο Κ. Γιαννόπουλος δεν αρκείται στην θεώρηση του έργου των Τσάτσου και Μάνεση· περιηγείται και αναφέρεται σε όλη την βιβλιογραφία που είτε υποστήριξε την επιστημονική τους άποψη είτε απηχεί κάποιες από τις συνιστώσες της. Έτσι, στο σχολιαζόμενο βιβλίο συναντά κανείς τον Κορδάτο και την Σ. Μουφ (Ch. Mouffe), τον Αλ. Σβώλο και τον Σ. Ζίζεκ (S. Žižek), σε μια έκθεση που κάπου-κάπου γίνεται παραθετική, χωρίς να χάνει το ενδιαφέρον της ως βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

¹ Εκφωνήθηκε στην παρουσίαση του βιβλίου στην Αθήνα, 30.3.2011.

Το βιβλίο είναι δομημένο σύμφωνα με το αγγλοσαξωνικό πρότυπο και στηρίζεται σε ένα διάγραμμα που περιλαμβάνει 3 μέρη. Στο πρώτο μέρος του, που παρουσιάστηκε αναλυτικότερα από τον καθηγητή Α. Μανιτάκη, εκτίθενται τα βιογραφικά των πρωταγωνιστών, οι πνευματικές καταβολές τους και η πολιτική τους πράξη. Αξίζει να σημειωθεί, ότι το τμήμα αυτό της μελέτης συνδέεται λειτουργικά με την υπόθεση εργασίας, δεδομένου ότι παρουσιάζει τους συνομιλητές όχι ως απλούς διανοούμενους, αλλά ως ενεργούς πολίτες και βασικούς εκφραστές διαφορετικών πολιτικών τάσεων. Τούτο προετοιμάζει τον αναγνώστη να παρακολουθήσει την εξέλιξη του επιστημονικού έργου των δυο ανδρών ενόψει των πολιτικών παρεμβάσεων που αυτοί ανέπτυξαν και των πολιτειακών στοχεύσεων που ήθελαν να εξυπηρετήσουν.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου πραγματοποιείται η κριτική παρουσίαση του διαλόγου των Κ. Τσάτσου και Α. Μάνεση. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, ότι ο Γιαννόπουλος στην ουσία ανασυγκροτεί τον διάλογο, καθώς, μέχρι την σχολιαζόμενη έκδοση, στην νομική κοινή γνώμη διάχυτη παρέμενε η εντύπωση, ότι η έντονη και γλαφυρή συζήτηση των Τσάτσου και Μάνεση είχε ως αντικείμενο την θέση και αποστολή του ηγέτη στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα (σ. 117 επ.). Ο Κ. Γιαννόπουλος δείχνει, ότι η υπερδεκαετής συζήτηση περί «βασιλικών ανδρών» ήταν απλώς το πρώτο κεφάλαιο της αντιπαράθεσής τους, η οποία συνεχίστηκε με την κριτική του Α.Μάνεση στο κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος του 1975, ειδικότερα στις διατάξεις σχετικά με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την κατάσταση πολιορκίας. Ο Κ. Τσάτσος, εκ των βασικών εμπνευστών του σχεδίου, είχε βάλει την προσωπική σφραγίδα του στις σχολιαζόμενες ρυθμίσεις, ωστόσο φρόντισε να απαντήσει και με σύντομο άρθρο του στην εφημερίδα Καθημερινή. Στις Ατομικές Ελευθερίες του Α. Μάνεση αναπτύσσεται η «προσθήκη-αντίκρουση» των απόψεων του συνομιλητή του, που τότε κατείχε το αξίωμα του αρχηγού του κράτους.

Το τρίτο μέρος του διαλόγου, που ο Γιαννόπουλος επιγράφει «Για το Δίκαιο και την Πολιτεία», αρθρώνεται κατά βάση γύρω από τις μελέτες, με τις οποίες ο μεν Μάνεσης συμμετείχε στον Τιμητικό Τόμο για τον Κ. Τσάτσο, ο δε Τσάτσος στον Τιμητικό Τόμο για τον Αλ. Λιτζερόπουλο. Πρόκειται για τις «Κριτικές σκέψεις για την έννοια και τη σημασία του Δικαίου» (1980) και για την «Έννοια του θετικού δικαίου» (1985) αντίστοιχα. Στην «φάση» αυτή του διαλόγου ο Κ. Γιαννόπουλος εντάσσει αρμονικά και άλλες -προγενέστερες και μεταγενέστερες- μελέτες του Α.Μάνεση για την νομική επιστήμη και το δίκαιο.

Η κριτική παρουσίαση του διαλόγου αναδεικνύει τους βασικούς άξονες πάνω στους οποίους δομήθηκε η σκέψη καθενός από τους συνομιλητές και παρουσιάζει μια γνήσια αντιπαράθεση για την οργάνωση

και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, μια αντιπαράθεση που, κατά τον συγγραφέα, θα έπρεπε να έχει οδηγήσει στην δημιουργική σύνθεση, ζητούμενη ακόμη και σήμερα 60 περίπου χρόνια από την έναρξη της συζήτησης.

Μέσα από τις 3 «φάσεις» του διαλόγου, γίνεται αντιληπτή η απόσταση που χωρίζει τις αντιλήψεις των Κ. Τσάτσου και Α. Μάνεση και που οδηγεί στην διαμόρφωση δυο διαφορετικών θεωρήσεων για το κράτος, την πολιτική ισχύ και τα όρια τους: ο πρώτος θεωρεί ως πηγή της εξουσίας τον Λόγο, ενώ ο δεύτερος τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις. Σε ό,τι αφορά την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, ο Κ.Τσάτσος την εμπιστεύεται στην αρετή των ηγετών, ενώ ο Μάνεσης απαιτεί την υιοθέτηση θεσμών και νόμων κατάλληλων να πλαισιώσουν την πολιτική συμμετοχή και να εξασφαλίσουν την ισότιμη αντιμετώπιση των μελών του κοινωνικού συνόλου. Για τον πρώτο Πρόεδρο της ΙΙης Ελληνικής Δημοκρατίας, το ήθος των κυβερνώντων είναι η μόνη λυσιτελής εγγύηση τηρήσεως του Συντάγματος. Στον αντίποδα, ο Α. Μάνεσης προτείνει ένα σύστημα φραγμών και ανασχέσεων, που θα οριοθετούν την δράση των κυβερνώντων και θα εξασφαλίζουν τον έλεγχό τους. Τέλος, η ελευθερία των μελών του κοινωνικού συνόλου, για τον Κ. Τσάτσο ταυτίζεται με την ελευθερία της βούλησης, που προϋποθέτει απουσία κανόνων. Ο κοινωνιστής Μάνεσης, αναγνωρίζει ότι η ελευθερία των προσώπων συναρτάται με την προστασία της προσωπικής και συλλογικής τους αυτονομίας, την οποία εναποθέτει στην ρυθμιστική και εγγυητική παρέμβαση του νόμου.

Έχοντας αποτυπώσει τα σημεία και το εύρος της αντιπαράθεσης, ο Κ. Γιαννόπουλος προχωρεί στην αποτίμηση της συνεισφοράς των συνομιλητών. Ειδικότερα, θέτει υπό εξέταση την τομή που εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται στο έργο του Α. Μάνεση μεταπολιτευτικά και αναρωτιέται αν πρόκειται για μια ριζική ανατροπή των μεθοδολογικών επιλογών του συνταγματικού δικαίου ή για εμπλουτισμό τους. Με άλλα λόγια, διερωτάται αν ο Μάνεσης εισήγαγε στην ελληνική νομική σκέψη την μαρξιστική/διαλεκτική μέθοδο, ή μήπως χρησιμοποίησε τα πορίσματα άλλων επιστημών για να δείξει την κοινωνική καταγωγή, αναφορά και στόχευση του δικαίου.

Η συστηματική παρουσίαση των απόψεων του Α. Μάνεση, η κριτική προσέγγισή τους επιτρέπει στον αναγνώστη να διαπιστώσει, ότι τομή στο έργο του Αριστόβουλου δεν επήλθε. Ο κλασικός θετικισμός του δασκάλου μας μετέβαλλε προσανατολισμό, το δίκαιο συνδέθηκε ερμηνευτικά με τις κοινωνικές σχέσεις, παρέμεινε όμως «εγκλεισμένο» στο εποικοδόμημα, όπου η σχετική αυτοτέλεια της υπερδομής εξασφαλίζει την επιστημονική του αυτονομία. Έτσι, ο Μάνεσης συνέβαλε στην αποκατάσταση των δεσμών της νομικής επιστήμης με την

κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη, παρέμεινε όμως θετικιστής, κοινωνιολογικός μεν, πάντως θετικιστής.

Με την ίδια επιμέλεια και πειστικότητα, ο Γιαννόπουλος αναδεικνύει τα όρια της συνεισφοράς του Κ. Τσάτσου στην ελληνική νομική επιστήμη. Συγγραφέας του ενός βιβλίου, παρά τις επιμέρους σημαντικές παρεμβάσεις του και τον πλούτο των πνευματικών ενασχολήσεών του, ο Κ. Τσάτσος επέδειξε αβελτυρία ως προς την ολοκλήρωση της πολιτικο-φιλοσοφικής συγκρότησής του. Ο ίδιος αναγνώριζε την «τεμπελιά» του και την εντεύθεν ελλιπή συμμετοχή του στην νομική και φιλοσοφική παιδεία της χώρας· ωστόσο, η πίστη του στην ορθότητα της άποψής του, στην ικανότητά της να παρουσιάσει ένα συνολικά εξηγητικό σχήμα της κοινωνίας, της πολιτείας και των σχέσεών τους, καθώς και η βεβαιότητά του, ότι το σχήμα αυτό και μόνον θέτει ορθούς κανόνες για μια ειρηνική κοινωνική συμβίωση, δεν του επέτρεψαν να διαπιστώσει την ελάχιστη χρηστικότητά της: ο Κ. Τσάτσος, αρνούμενος τον επαγωγικό σχηματισμό των εννοιών του δικαίου, υπονόμωσε το θεμέλιό του και τις δυνατότητες της νομικής επιστήμης να αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο της κοινωνικής οργάνωσης στα σύγχρονα, γεμάτα αντιθέσεις πολιτεύματα (σ. 297).

Το τελευταίο κεφάλαιο του II Μέρους προετοιμάζει για την οριοθέτηση και εξυπηρέτηση του τελικού στόχου του βιβλίου, αναζητώντας τους όρους, με τους οποίους μπορούμε να επωφεληθούμε σήμερα από τον μακρόχρονο διάλογο που οι Μάνεσης και Τσάτσος ανέπτυξαν σχετικά με το δίκαιο και την πολιτεία. Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα στηρίζεται κατ' αρχάς στην αναζήτηση της απήχησης του διαλόγου στους διανοητές της εποχής και συνομιλητές των διαλεγομένων, όπως οι Κανελλόπουλος, Δεσποτόπουλος και Γ. Βλάχος. Εντελώς ενδεικτικά: το παράδειγμα «Γ. Βλάχος» χρησιμοποιείται για να δείξει την διαφορά ανάμεσα στην μείξη μεθοδολογικών στοιχείων και στην διαλεκτική σύνθεση των αντιτιθέμενων ως αυτοτελούς μεθοδολογικού εργαλείου και για να εισαγάγει στο III Μέρος, όπου ο συγγραφέας επιχειρεί την σύνθεση.

Ο Γιαννόπουλος έχει την σεμνότητα να αποδίδει το εγχείρημα της διαλεκτικής σύνθεσης στους έλληνες διανοούμενους που θα μπορούσαν να προχωρήσουν σε αυτήν την κατεύθυνση ή το έργο των οποίων προσφέρει χρήσιμα γι' αυτήν στοιχεία. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για τους Θ.Δ. Τσάτσο, τον Γ. Κορδάτο, τον Αλ. Σβώλο και τον Γ. Βλάχο. Η αναγωγή στην επιστημονική τους συμβολή πραγματοποιείται υπό το πρίσμα της συνέχισης και υπέρβασης της αντιπαράθεσης που ίδρυσε ο διάλογος Τσάτσου και Μάνεση. Έτσι, ο συγγραφέας «αποκαθιστά» τις δυο σχολές, η διαλεκτική σύνθεση των οποίων μπορεί να οδηγήσει στην ανανέωση του σύγχρονου ελληνικού συνταγματισμού. Από την μια πλευρά, ο καντιανισμός και ο νεοκαντιανισμός που εμμένουν στην

συγκρότηση της πραγματικότητας μέσα από την αναγωγή σε μια υπερβατική ηθικοπολιτική αρχή. Παρ' ότι η τελευταία μπορεί -υπό όρους- να αποβεί χρήσιμη για την εξέλεξη της συνταγματικής πράξης, εύστοχα επισημαίνεται, ότι η φιλοσοφική αυτή προσέγγιση στηρίζεται επίσης στην αυστηρή διάκριση του ανθρώπου σε έλλογο όν και δρον κοινωνικό υποκείμενο· συνδέοντας το δίκαιο, ως προς την καταγωγή και την στόχευσή του, με το πρώτο, όχι μόνον φτωχαίνει το περιεχόμενό του, αλλά κινδυνεύει να καταστήσει την λειτουργία του προσχηματική.

Με την σειρά του, ο μαρξισμός δομείται μέσα από την κριτική στην υπάρχουσα αστική κοινωνία, γιατί η οργάνωσή της θίγει την ίδια την ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια. Το πλεονέκτημα αυτής της θεώρησης για τον νομικό συνίσταται στο γεγονός, ότι «είναι» και «δέον» συσχετίζονται σε μια αμφίδρομη σχέση. Το στοίχημα του μαρξισμού, πάντως, παραμένει εκκρεμές, δεδομένου ότι η αναμέτρηση με την εκάστοτε εναπομένουσα ανισότητα, κοινωνική ανελευθερία και φτώχεια δεν φαίνεται να ολοκληρώνεται ποτέ: πρόκειται για την κολοσσιαία πορεία προς την κατά το δυνατόν υλοποίηση των σοσιαλιστικών αξιών της ουσιαστικής και ίσης ελευθερίας όλων των μελών του κοινωνικού συνόλου (σ. 395). Κρίσιμο για την κατανόηση του μαρξισμού και της συμβολής του είναι να γίνει αντιληπτό, ότι κατά την πραγμάτωση του βασικού του προτάγματος δεν είναι δυνατόν να ακολουθηθούν πρότυπα, ότι η θεώρησή του δεν συνιστά ένα σχέδιασμα σε πειραματικό επίπεδο.

Στο σημείο αυτό της σχολιαζόμενης έκδοσης, (γύρω στη σ. 400) δεν μένει πια αμφιβολία για τους λόγους που ώθησαν τον συγγραφέα να αναλάβει το δύσκολο αυτό εγχείρημα. Ο αναγνώστης μπορεί από μόνος του να απαντήσει στο ερώτημα γιατί άραγε ο Γιαννόπουλος επιθυμεί την διαλεκτική σύνθεση καντιανισμού και μαρξισμού; Γιατί μόχθησε αναπαράγοντας τον διάλογο Α.Μάνεση και Κ.Τσάτσου και γιατί κόπιασε διπλά, διπλασιάζοντας το ερευνητικό του αντικείμενο, εξετάζοντας δηλαδή τόσο την έννοια και το θεμέλιο του δικαίου όσο και την συνταγματική οργάνωση του κράτους;

Αφετηρία και τέλος της προσπάθειας του Κ. Γιαννόπουλου είναι η Πολιτεία όχι ως αφηρημένη έννοια, αλλά ως προνομιακό πεδίο επιδίωξης και απόλαυσης της ελευθερίας και της ισότητας. Όπως ο Α. Μάνεσης, ο Α. Σβώλος, ο Γ. Βλάχος «πέπονθέ τι πάθος προς την Πολιτεία», καθώς είναι πεπεισμένος, ότι στις παρούσες συνθήκες μόνον η οργάνωση και η λειτουργία του συνταγματικού κράτους δημιουργεί τις προϋποθέσεις πραγμάτωσης αξιών, με τρόπο που καθένα μέλος του κοινωνικού συνόλου, παρά και μέσα από τον ανταγωνισμό των συμφερόντων, των τάξεων και των ιδεών, να προστατεύεται στην αυτονομία και την κοινωνική του αξιοπρέπεια.

Ενδιαφέρον δε έχει να σημειωθεί το εξής: πραγματοποιώντας μια εγελιανή αντιστροφή, ο συγγραφέας βρίσκει σήμερα τις αξίες στον

μαρξισμό, που αναδεικνύει ως βασικό πρόταγμα την αναζήτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και όχι στην καντιανή ή μετακαντιανή σκέψη από την οποία φαίνεται να αντλεί ιδίως διδάγματα για την αυτοτελή και ορθολογική θέσμιση των σύγχρονων κρατών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, παρουσιάζεται το κανονιστικό σχέδιο, στο οποίο οδηγεί η σύνθεση των 2 κοσμοαντιλήψεων για το δίκαιο και την πολιτική. Στις 95 σελίδες αυτού του κεφαλαίου εκτίθεται η ιστορική πορεία και η νομικοπολιτική σημασία του Συντάγματος, ενώ επίσης διερευνώνται οι όροι που θα του επιτρέψουν να επιτελέσει την εγγυητική και συνάμα χειραφετητική λειτουργία του στην ύστερη νεωτερικότητα.

Αξιοποιώντας ουσιαστικά και την σκέψη του Κ.Σταμάτη, ο συγγραφέας αποκρυσταλλώνει τρεις αρχές δικαιοσύνης που συνίστανται στην προστασία της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας, στην ισότιμη συμμετοχή στα δημόσια πράγματα και στην αξίωση για περιορισμό των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Στην συνέχεια, αναζητά τις μεθόδους πραγμάτωσής τους εν μέσω των κινδύνων που αναπτύσσουν οι τεχνολογικές, οικονομικές και ιδίως οι γεωπολιτικές εξελίξεις. Τούτο προκειμένου να καταλήξει στις «κατευθυντήριες γραμμές», με βάση τις οποίες θα διαμορφωθούν οι προτάσεις για μια διαλεκτική σύνθεση σε όλες τους κρίσιμους τομείς της συνταγματικής ύλης.

Ενδεικτικά: στο πεδίο των δικαιωμάτων, η κανονιστική μέριμνα θα στοχεύει στο να εξασφαλίσει όχι την τυπική κατοχύρωση, αλλά την πραγματική απόλαυση των ευχερειών που προστατεύει καθένα δικαίωμα. Σε ό,τι αφορά την αντιπροσωπευτική μορφή του πολιτεύματος υπογραμμίζει την αναγκαιότητα των σταθμίσεων που θα λαμβάνουν υπόψη το κόστος και τις συνέπειες καθεμιάς οργανωτικής επιλογής. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκέψεις περί οικονομικού Συντάγματος, για το οποίο ο Γιαννόπουλος υποστηρίζει, ότι «Η αναδιανομή πόρων προϋποθέτει αναδιανομή εξουσίας», χωρίς πάντως να παραγνωρίζει τις δεσμεύσεις που απορρέουν από την ένταξη των ευρωπαϊκών χωρών στην Ε.Ε. και από την ανάπτυξη του ενωσιακού δικαίου και οργάνων της εφαρμογής του.

Πριν η απεργία πείνας στο Μέγαρο «Υπατία» φέρει στο πολιτικό προσκήνιο το πρόβλημα της μεταναστευτικής πολιτικής, ο Γιαννόπουλος το εντάσσει στα θεμελιώδη συνταγματικά ζητήματα, για να αναμετρηθεί στη συνέχεια με ακόμη πιο δυσχερή και θολά στις μέρες μας ερωτήματα: Ποιες θα είναι οι βάσεις της Πολιτείας που θα προκύψει από τον «ριζικό μετασχηματισμό» του νεωτερικού κράτους; Έχει σημασία ποια μέθοδο θα ακολουθήσουμε κατά την μετάβαση στην Πολιτεία «της διαλεκτικής σύνθεσης», μετάβαση που πρέπει να θυμίζει την μετάβαση στον δημοκρατικό σοσιαλισμό;

Ενόψει των παραπάνω, ο συγγραφέας δεν διστάζει να βεβαιώσει, ότι η σχέση που θα συνδέει τα μέλη της πολιτικής κοινότητας με την πολιτεία, η σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη θα πρέπει να ενσωματώνει εγγυήσεις ικανές να τους εξασφαλίζουν υγιή διαβίωση και ειρηνικό βίο στο πλαίσιο του άναρχου, νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Αν και κανείς οφείλει να επισημάνει την συνοπτική αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονται με την κοινωνία των πολιτών και με τον ρόλο των ΜΜΕ, η πληρότητα του κανονιστικού σχεδιάσματος του Γιαννόπουλου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Αυτή δε οφείλεται όχι τόσο στην επεξεργασία των θεσμιστικών αρχών που αυτό τυποποιεί και στις οποίες θα στηρίζεται η λειτουργία της πολιτείας «της διαλεκτικής σύνθεσης», αλλά στο γεγονός, ότι οι αρχές αυτές θα διατυπώνονται και θα επαναδιατυπώνεται για να υπερκεραστούν τα εμπόδια που η υπό απορρύθμιση διεθνής πραγματικότητα θέτει στην πραγμάτωσή τους.

Η καθολικότητα των αρχών που ο συγγραφέας αποκρυσταλλώνει, καθώς και η ομοιότητα των προβλημάτων που ανακύπτουν στα περισσότερα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα, καθιστούν το πολίτευμα της «διαλεκτικής σύνθεσης», παρ' ότι γνήσιο τέκνο του ελληνικού συνταγματισμού και των αντιφάσεών του, ένα μοντέλο επιδεκτικό διεθνοποίησης. Αν δε αληθεύει, ότι η σημερινή ελληνική κρίση δεν αποτελεί μια ιδιαιτερότητα, αλλά σύμπτωμα των αντιθέσεων που πλαισιώνουν την έκτη καταστατική στιγμή της νεωτερικότητας, τότε η χρησιμότητά του είναι διπλή: επιτρέπει να αναλογιστούμε, στο εσωτερικό της χώρας, τι σημαίνει η αδηφάγα και άνομη επέκταση της εξουσίας των αγορών, ενώ, στο ευρωπαϊκό επίπεδο, μπορεί να συμβάλλει στον επαναπροσανατολισμό της κατεύθυνσης μιας οικονομικής ένωσης, που κάποια στιγμή γνώρισε την φιλοδοξία να μετεξελιχθεί σε μια δημοκρατική συμπολιτεία.